

~~XIV~~
~~1095~~

199673

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК

1934

М. ШЕПОТЬЄВА

ЩО ТАКЕ ЛАВРСЬКА ДРУКАРНЯ ТА КОМУ ВОНА СЛУЖИЛА

4 Vчс

64
58

Центральна наукова
бібліотека

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Ціна 15 коп.
(Р)

1931
St.

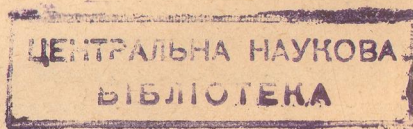

X. IV
1035.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК

М. ЩЕПОТЬЄВА

ЩО ТАКЕ
ЛАВРСЬКА ДРУКАРНЯ
ТА КОМУ ВОНА СЛУЖИЛА

02

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

58

199643

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

Зам. № 967.

Київський Окрліт № 1207. Тираж 10.000. 2 друк. арк. Ост. 364. А-5.

Лаврська друкарня одна з перших на Україні. Друкарська техніка, що з'явилася в Голандії та Німеччині в першій половині XV ст., у зв'язку з загальним розвитком торгівлі, шляхів, з поживаленням зносин, а разом з тим із зростанням потреби на книжку,— швидким темпом поширюється в Європі; уже в кінці того самого століття з'являється вона в Польщі, в Чехії, далі на півдні, в Чорногорії; на початку XVI ст. виходить перша книга білоруською мовою (у Празі); в половині XVI ст. виникає друкарство в Москві, а через десять років — р. 1574 — на Україні, а саме — в Галичині, у Львові,¹ що був під той час великим торговельним містом. Маленькі приватні друкарні засновували і по інших галицьких містах. Далі друкарство переходить в Острог на Волині.² Перші друкарі це окремі підприємці кустарі, що або сами видавали книжки або робили це за допомогою держави. Але тільки тоді друкарська справа стала міцна, коли вона почала спиратися на капітал певних організацій. Такою організацією у Львові було об'єднання торговельної класи (міщанства) — Львівське братство; такою, але ще міцнішою організацією являються монастирі. Для них друкарство було і значна прибуткова стаття, і важливе знаряддя політичної боротьби.

Лаврська друкарня — перша з таких монастирських друкарень — виникла на початку XVII ст., в бурхливий час боротьби між молодію торговельною класою — міщанством, що йшло разом з козацькою старшиною, — і старою феодалною аристократією, що її репрезентували на Україні найбільше поляки. Ця боротьба йшла на ґрунті економічному й була боротьбою проти монополій, що мала їх шляхта, за розвиток грошового господарства на підставі вільної конкуренції, але

для цієї боротьби використовувано гасла релігійні. Через це боротьба набувала більшої популярності й дозволяла використовувати для своєї мети темних прочан і взагалі прихильників. Панувала тоді фєвдальна кляса поміщиків поляків, що були католиками. А тому що католицька віра була вірою вищої упривилєйованої кляси, то її почало приймати й українське панство. Міщанство й козацтво були православні. Отже й вийшло, що боротьба католиків з православними була власне боротьбою міщанства та козацтва з панами.

У цій боротьбі Київський Печерський монастир в цей саме час підтримував козацьку старшину й міщанство. Він тоді вже був багатим монастирем, з численними селами й містечками. Мав він прибутки з озір, з млинів, в його руках були перевози через Дніпро, він провадив усяку торгівлю і зв'язаний був своїми економічними стосунками з київським міщанством. З другого боку, міщанство й козацтво брало участь у виборах печерського архімандрита — головного керівника лаври.

1599 року на архімандрита лаври обрано Єлисея Плетенецького,³ що до того працював у Львові і брав активну участь у русі галицького міщанства. Плетенецький був людина енергійна й дуже підніс вагу лаври. З його ініціативи лавра купила друкарське приладдя в м. Стратині, в Галичині, після смерті власника тієї друкарні Ф. Ю. Балабана і коло 1616 року почала друкувати. Плетенецький подбав і про те, щоб у лаврі організувати цілий гурток освічених людей, викликаючи їх здебільша з Галичини. У лаврському маєтку — Радомислі — збудовано паперову фабрику. Так лавра озброїлася і людьми і приладдям, щоб широко провадити свою релігійну пропаганду.

За діяльною участю гуртка, що утворився при лаврі, року 1615 в Києві засновано братство. На ті часи братства були дуже важливі організації. Вони поставали по містах і об'єднували міське православне міщанство з церквою. При братствах засновували православні школи, що мали виховувати молодь у дусі молоді буржуазії, загострюючи ворожнечу до католиків-панів. Таку школу одразу засновано при київському

братстві. Коли заснували київське братство, гетьман козацький Сагайдачний і все козацьке військо записалися в члени братства й цим самим зміцнили його і коштами і збройною

Мал. 1. Заголовний аркуш з видання 1623 року з виображенням головної церкви і печер.

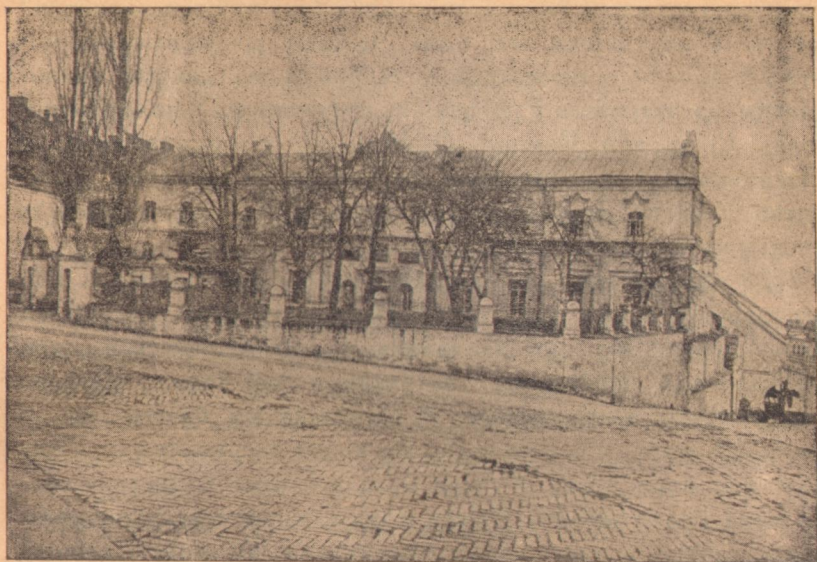
силою. Сагайдачний був типовий представник козацької старшини, ставленик так званого „городового“ козацтва. Разом із своїм військом він підтримує духівництво, що, на чолі з лаврою, намагається мати власних єпископів. Сагайдачний

добивсь цього і залежність православного духовництва, зокрема лаври, від польського короля зменшилася.

Уже з самого початку лавра друкує книжки, зв'язані з церковною службою — часослов, служебник тощо. Ці книжки на протязі цілої історії лаврської друкарні є її основна продукція. Більшість із них оздоблено великою кількістю гравюр.⁴ З цього самого часу в оздобленнях цих лавра вироблює певні традиції, що держаться довгий час: на першій вихідній сторінці звичайно буває образ великої лаврської церкви й іноді з боків печер⁵. З цих гравюр можна між іншим уявити собі, який вигляд в різні часи мала ця церква, а це для нас цікаво, бо вона дуже стара пам'ятка нашої архітектури (засновано її 1073 року). Але не ті завдання покладали ченці на гравюри своїх видань. Їм потрібно було популяризувати головну церкву, поширювати легенди навколо неї (їх лавра пізніше друкує в своїй книжці „Патерик“) та поширювати ікони. Усе це були засоби, щоб притягти якнайбільше прочан.

На звороті першого ж аркуша виображали часто головну ікону Успіння,⁶ а біля неї — засновників лаври Антонія й Теодосія. Про лаврську ікону Успіння склалася легенда (її лавра друкує в тому самому „Патерику“), ніби сама богородиця дала цю ікону тим майстрам, яких послала з Греччини будувати велику церкву. Лавра вживала всіх заходів, щоб зробити образ популярним і навіть „чудо“ з іконою використала, щоб мати свою спеціальну лаврську ікону, яку бачимо всередині в лаврській церкві і зовні на стінах її, і про яку прочанам широко оповідалося. А Антонія і Теодосія, як спеціально лаврських святих, лавра зображає дуже часто. Цікаво, що зазначену гравюру лавра робить своєю, так би мовити, видавничою маркою. Отже бачимо, як, за допомогою гравюри, популяризує лавра свій культ.

Із окремих осіб, крім згаданого вже Єлисея Плетенецького, багато робить для розквіту друкарні Петро Могила.⁷ Дуже багата людина, син волоського господаря, року 1625 він стає ченцем у лаврі; через два роки його обирають на архімандрита лаври, а пізніше — на київського митрополита. Могила

Мал. 2. Друкарня ДВУ—УАН.

заводить при лаврі латино-польську школу, дбаючи, щоб її учителі стояли на рівні західньої науки, і року 1632 об'єднує її із школою при братстві. Так виникає Могилянська колегія, що пізніше стає відомою Київською Академією. Об'єднання церкви й школи мало велике значіння. Ці дві організації спільними силами мали підготувати цілий кадр молоді, що працювала б за їхніми вказівками та на їхню користь. Могила добивається того, що польський король затверджує цю школу разом з іншими правами для церкви, наприклад, затвердження православних єпископів та їхніх прав на володіння землею. От чому за Могили бачимо в лаврських книжках присвяти шляхтичам.

Друкарню Могила підсилив новими людьми. І за його часів найбільшого значіння набувають книжки, зв'язані з догматами православ'я та церковною службою. Так, з'являється Службеник 1629 року з церковно-історичною розвідкою Тарасія Земки про літургію, Тріодь Цветная 1631 р. з передмовою Петра Могили і Тарасія Земки, де пояснено значіння церков-

них співів і наведено їхню історію. 1646 року вийшов „Требник“ Могили з поясненням, які саме та коли треба вживати молитви й обряди, — написаний у відповідь на докори православним од католиків у неучті та еретичності. У полемічному творі „Літос або Камінь“ (1644 року) автор сперечається з католиками з приводу їхніх нападів на православне духовництво. Він не заперечує хиб духовництва, але пояснює їх утисками панів-католиків.

1635 року вийшов у польській переробці „Патерикон або життя святих печерських отців“. Патерик — це велика збірка оповідань і легенд, що склалися протягом багатьох років, зберігалися в рукописах і заховали в собі чимало цікавого з колишнього життя лаври. З Патерика ми бачимо, що за давніх ще часів, мало не з самого свого заснування (в XI-му столітті), лавра тісно зв'язана була з владою київських князів. Вона брала діяльну участь в їхніх суперечках, або підтримуючи декого з них, за що одержувала допомогу і землею і різними продуктами, або часом ведучи з ними боротьбу сама. Легенди розповідають про всякі дива, що нібито траплялися в лаврі. Багато їх наводить Патерик, говорячи про перші лаврські будівлі, зокрема про Велику церкву, — про з'явлення в ній ікони Успіння, що стала головною в тій церкві. Розказано тут навіть і про такі дивні речі: коли сьогодні в лаврі виходив увесь хліб чи вся олія, ченці не дбали про те, щоб десь їм це здобути, бо завтра вже чиясь щедра рука присилала їм усе й дуже багато. Отже Патерик підкреслює, що лавра ніби увесь час перебувала під особливим божим доглядом та опікою. Цікаве тут реклямування похорону в лаврі: всі, кого поховують у лаврі, йдуть у царство небесне, бо їм простяться всі гріхи. Цей Патерик перевидавали багато разів.

З виданням Патерика тісно зв'язаний цікавий твір ченця Афанасія Кальнофойського „Тератургіма“ — легенди про лаврські чудеса. Ця книга мала показати, що в лаврі чудеса траплялися не тільки за старих часів, а й тепер. Такі книги, як Патерик і Тератургіма мали піднести авторитет православної церкви й підтримати її в боротьбі з католиками й поля-

ками. Як книжку полемічну, написану проти католиків, її й видано польською мовою.

До Тератургімі додано три плани лаври й Києва, найстаріші, що дійшли до нас.⁸ На одному з них подано центральну частину лаври з дерев'яною дзвіницею, з багатьма такими самими будівлями, обнесену такою самою стіною і там же маленький також дерев'яний одноповерховий будинок лаврської друкарні. Якраз навпроти головного входу в лавру — жіночий Вознесенський монастир. На другому плані, що подає долішню лавру, бачимо, між іншим, кущі виноградників. Вироблення виноградного вина, що ним обслуговувала лавра багато церков, було важливою статтею в її прибутках.

Коли, по скінченні козацької революції, козацька старшина починає особливо багатіти, прибираючи до своїх рук землі й підбиваючи під свою владу селянство, — церква тісно об'єднується з цим новим панством і з його преставниками-гетьманами. Нові пани й гетьмани охоче стверджують за монастирями права на нові земельні маєтки та на експлуатацію озір, млинів, на будування шинків тощо. Ця сама старшина й гетьмани часто підтримують монастирі грішми.

З київською лаврою тісно зв'язав своє ім'я гетьман Мазепа.⁹ Мазепа давав силу грошей на лаврське будівництво. Він обвів лавру кам'яним фортеційним муром з дозорними баштами навколо. За одну з башт була церква на так званій „Економічній Брамі“. До лаврської великої церкви Мазепиним коштом було прибудовано одноповерхову галерію. Так само Мазепа дав гроші на кам'яну дзвіницю, але будувати її почали багато пізніше після його смерті. Лаврська друкарня видає присвячену Мазепі гравюру,¹⁰ що її виконав лаврський чернець Іларіон Мігура. На гравюрі Мазепу бачимо в шоломі й латах, а над ним ті церкви, що на них він давав гроші; серед тих церков дві лаврські — велика й церква на „Економічній Брамі“. Це тип так званої „панегіричної“ — прославної гравюри. Тому самому Мазепі присвячено ще одну лаврську гравюру, що зображає пустельника Онуфрія¹¹, колись дуже популярного на Україні святого. Її виконав гравер Щирський, що заснував біля Любича на Чернігівщині скит.

Потребуючи грошей на збудування там церкви, він зробив цю гравюру й підніс її Мазепі. І Мазепа на честь цього самого Онуфрія будує в лаврській стіні церкву (її не закінчено, і вона залишилася, як одна з башт). Мазепі це, очевидно, припало до вподоби, і гроші на будування церкви Щирський одержав.

Це зразок того, як ченці використовували друкарню, щоб підтримувати зв'язки з гетьманами. Але далеко більше бачимо тих пам'яток, що свідчать про зв'язок з царською владою.

Спершу лавра, як і інші церковні організації, ставиться вороже до з'єднання з Москвою. Боронячи свою автономію, вона не хоче коритися московському патріархові. Але згодом це змінилося. Церкві і козацькій старшині потрібне було царське військо, що охороняло б їх землю і права на закріпачення селян від того самого селянства та нижчих шарів козацтва, що вже не так охоче підлягали новим панам. Вона теж енергійно „збирає“ землю, й використовує робочу силу і їй часто потрібні царські ствердження на володіння цією землею. Присвячені царям гравюри, що їх друкує лавра, звичайно відбивають ту чи іншу царську „милість“. Так, за часів архімандрита лаври Інокентія Гізеля,¹² що зумів завести добрі стосунки з царським двором, не раз виряджаючи туди посольства з подарунками, видано книжку духовного письменника Лазаря Барановича „Меч духовный“, ¹³ великий інструктивний для низового духовництва збірник, р. 1666 піднесений цареві Олексієві Михайловичеві. У ньому цікава гравюра на цілу сторінку, присвячена цареві і всьому його родові. Царський рід бачимо у вигляді родословного дерева, а на вітах його — погруддя царя, цариці та їхніх дітей. Вгорі на сторінці царський герб, а під ним алегоричні малюнки: орел з короною на голові клює хижих птахів, а лицар, теж у короні, перемагає бусурменів. Цю присвяту, що вихвалює силу царя, легко зрозуміти, коли пригадати, що Олексій Михайлович у роках 1658 і 1665 видав лаврі грамоту на маєтки.¹⁴

Цікаво, що в грамоті 1668 року Олексій Михайлович хвалить Гізеля з братією за те, що вони стримували „буйных

людей от совета с огаряны и к прелести бусурманской прилагатца не велели".¹⁵ Себто Гізель цілком уже перейшов на бік Москви, не покладаючись на „огарян“ та „бусурменів“, під якими Олексій Михайлович певно розумів турків і татарів, що закликав їх у той час, воюючи з Москвою, гетьман Дорошенко.

1669 року Гізель посилав у подарунок цареві вже, мабуть, власний твір, що має назву „Мир с богом человеку“. Присвячений Олексієві Михайловичу і призначений для духовництва, цей підручник переважно говорить про сповідь: які бувають гріхи та яку треба накладати за них покуту. У цій книзі знову находимо виображення царського герба і воїна, що вбиває дракона; під воїном треба розуміти Олексія Михайловича.¹⁶

За часів того самого Гізея, 1661 року, лаврська друкарня видала „Патерик или Отечник Печерский“ церковнослов'янською мовою — з численними гравюрами ченця Іллі.¹⁷ Пізніше було ще багато видань Патерика. Читали його ще минулого, навіть і нашого століття (є видання 1902 р.). Усі ці видання, звісно, дуже сприяли зміцненню економічної бази лаври.

Пізніше, за часів Гізелевого наступника Йоасафа Кроковського, вийшла теж дуже важлива робота Дмитра Ростовського¹⁸ „Книга житий святых“. Колись вона була улюблене читання і своїми легендами утворювала сяйво святощів навколо згадуваних у ній імен. Йоасафові Кроковському в 1713 році, коли він був уже київським митрополитом, піднесено гравюру з малюнком Київської Академії і Братського монастиря, де Академія містилася.¹⁹ Ця гравюра наочно показує, як в особі київського митрополита було зосереджено головне керування церквою і школою на Україні.

І далі, протягом усього існування царської влади, можемо простежити, як лавра вміла бути і за її підніжка і використовувати її. Посольства, подарунки, пишні присвяти, для яких лавра мала досвідчених майстрів, — усе це допомагало лаврі, а друкарня в цій справі налагодження стосунків була дуже потрібна.

Лаврські видання вже з самого початку існування друкарні були технічно дуже добрі. Лавра мала досить коштів, щоб притягти найкращі сили, і тому в перших уже виданнях лаври бачимо читкий шрифт і багато гравюр. Серед граверів, що обслуговували лавру, багато відомих імен, які працювали закордоном, були добре обізнані із західньою гравюрою і вміли виконати свою роботу не гірше за чужоземного майстра.²⁰ Ми вже згадували про гравера Іллю XVII віку, про роботи Щирського й Мігури кінця XVII та початку XVIII віку. До цього самого часу належать гравюри Леонтія Тарасевича. На замовлення лаври він зробив кілька гравюр для її книжок. За царівни Софії (1688—9 рр.) Леонтія Тарасевича закликало разом з іншим гравером (можливо із цим самим Щирським) до Москви і замовлено їм гравюру на пошану Софії, Петра і його брата Івана. Це величезна гравюра.²¹ На ній посередині бачимо двох царів, Петра й Івана. Цікаво, що на задньому плані цієї гравюри виконано краєвид Києва, хоч він зовсім і не зв'язаний із завданням гравера; краєвид дуже пишний, тонкої роботи. Тепер у центрі гравюри порожнє місце. Відомий дослідник гравюри Ровинський висловлює думку, що тут було виображення Софії, але під той час, коли Петро скинув сестру і сам став царювати, його знищено. Зрозуміло, що лавра, боючись утратити ласку в нового царя Петра, вважала зовсім не вигідним мати в себе гравюру, присвячену Софії.

Пізніше цей самий гравер Леонтій Тарасевич виконав гравюру для Патерика 1702 року, присвячену Петрові I.²² Зміст гравюри, зв'язаний із завоюванням м. Озова. В центрі її традиційний герб, внизу — Петро перед військом на коні, що топче копитом лева; другого звіра з драконовими крилами вбиває інший лицар; ще нижче бачимо м. Озів.

Серед граверів XVIII століття ще славилися Козачковський²³ та — особливо — Григорій Левицький.²⁴ Останній не був зв'язаний безпосередньо з лаврою, але виконував для неї багато замовлень.

В XIX столітті лавра, вже не задовольняючись українськими майстрами, закликає сторонніх. Так, за 60-х років

працює там саксонець Леопольд Кваас²⁵ і російський гравер академік Сіряков.²⁶

Отже, бачимо, як лавра дбала про зовнішній вигляд своїх видань. Зрозуміло тому, що вони мали велику цінність і лавра широко використовує їх, як подарунки для „високих осіб“. Треба зауважити, що, крім друкарні, лавра здавна ще мала свою палітурню (стара назва — „інтролігаторська“ майстерня²⁷). В цій палітурні робили добрі окладинки, обтягаючи їх різним папером, всякого ґатунку тканинами, а найдорожчі — тонкою, добре виробленою шкурою — пергаменом. Добре видана книжка та ще в дорогій гарній оправі була коштовним подарунком. І от лавра багато їх шле і до царського двору, і високим духовним особам і різним панам, точно додержуючись кому та в якій саме палітурці книжку треба посилати.²⁸ Виряджаючи свої посольства до царів, лавра мало не завжди посилає книжки. Цей звичай зберігавсь до останніх часів. Так, коли лавру відвідав (19 серпня 1896 року) Микола II, то йому і всьому панству, що було з ним, лавра піднесла 306 різних книжок на суму 532 крб. 40 коп. — в золотих, оксамитових, шагреньових та сап'янових оправах.²⁹ Але якщо за Миколи II це вже була тільки традиція, то раніше це була справжня цінність і ми знаємо, що царі сами замовляють лаврі друкувати деякі книжки, зв'язані з церковною службою.

Цікаво, що разом з книжками лавра посилає до царського двору різні овочі й горіхи із своїх садків, на які часом має замовлення, має й подяки.³⁰ Іноді із книжками посилає й вино. Наприклад, 1751 року було послано до Москви Павлові Тобольському й Теофанові Нижегородському разом з книжками і вино.³¹

Відвідування лаври царями теж залишало сліди в її виданнях. Петро I в своїй централізаторській політиці заборонив лаврі друкувати будь-які книжки, крім церковних, і то за цензурою Синоду, що мав точно звірити, щоб мовою київські видання нічим не різнилися від московських та петербурзьких.³² Але звісно, це обмеження було не дійсним, коли треба було видати книжку на прославлення когось

із царського роду. Так, коли до лаври приїздить на прощу дочка Петра Лизавета, то в Академії на її честь складають вірші слов'янською, латинською та польською мовами і друкують їх того самого 1744 року у лаврській друкарні.³³ Тоді також видрукувано було так звані „Тезиси“ з гравюрою на честь Лизавети. З лаврських видань часів Лизавети цікава біблія 1757 року з портретом цариці. На вихідній сторінці цієї біблії бачимо лаврську друкарню, яка вона була тоді. Це кам'яний одноповерховий будинок з високим дахом та з заломом, — дуже типовий для українського будівництва XVIII століття.³⁴

Свої видання лавра присвячує не тільки царям і гетьманам, а взагалі всім шляхетним особам, що від них лавра або мала гроші або сподівалася мати якусь користь. Вже з самого початку існування лаврська друкарня вміщала в своїх виданнях герби. З лаврських діячів бачимо тут герби Єлисея Плетенецького, Петра Могили, Йоасафа Кроковського та інш. Цікаво, що ці ченці, які нібито зрікалися всієї „суєтності“ світу, не зрікалися своїх шляхетських прав і гербів, як ознак шляхетського походження.³⁵ Далі перед нами цілий ряд шляхетських гербів: Далматів, Балабанів, князів Святополк-Четвертинських і т. інш. Іноді в різних примірниках одного видання знаходимо герби різних осіб, наприклад, в „Евангелии Учительном“ 1637 року в одному примірнику герб писаря київського воеводства Федора Проскури-Сушанського, в інших підкоморія ротмістра Богдана Стеткевича. Пізніше з'являються герби російського дворянства, наприклад, кн. Голіцина, Шереметева тощо. Звичайно, вміщали герби тих осіб, які допомагали видавати книжки, чи взагалі були потрібні лаврі. З такими людьми лавра вміла підтримувати стосунки чи то подарунками чи то позичками. Цікавий факт надibuємо в одній із лаврських архівних справ: р. 1757 лавра приймає в заставу від шляхтича Франціска Яцковського кінську зброю, три шаблі, порохівницю в срібній золоченій оправі, пару пістолів та кульбаку³⁶ з начинням, шитим золотом, і видає йому з коштів друкарні 100 карбованців, потрібних шляхтичеві, що їде до Петербургу. Шляхтич так і не повернувся.

Лавра довго листується, маючи клопіт з цими речами, бо вони псуються і втрачають ціну та, нарешті, продає їх за 40 карбованців. На цьому, виходить, лавра втратила. Але цікавий самий факт, що лавра в зносінах з панами доходить до того, що видає їм гроші під заставу речей.³⁷

Робить лавра для панства й інші послуги. Так, року 1779 вона друкує для Рум'янцева-Задунайського 600 оголошень у Польщу про втечу „российских подданных“,³⁸ а 1793 р. на прохання головного командувача в Польщі й на Україні генерала Кречетнікова друкує форму присяги польською мовою.³⁹

У XVIII столітті лавра має величезної ваги право, а саме: виключне право видавати й продавати церковно-богослужбові книги у Києві. Це, звісно, дуже збільшувало її прибутки. Цікаво, що за це право лаврі довелося боротися з самими київськими митрополитами, що добивалися дозволу мати власну друкарню при своїй управі. Митрополита Тимофія Щербацького підтримував сам Синод, але цариця Лизавета стала за інтереси лаври і виключні права залишилися за лаврською друкарнею. Щодо продажу книжок, то на кінці XVIII століття це виключне право порушують: у Києві починають торгувати книжками з московської, чернігівської, почаївської друкарень.⁴⁰ Але лавра енергійно бореться за свої права. Наприклад, в 1778 році вона розпочинає справу проти киянина Якова Сербина, що „тискав“ на папері ікони і продавав їх у своєму склепі на Подолі. Лавра пояснює свій протест тим, що такий друк підриває її авторитет, бо можуть думати, що це в її друкарні виробляють такі „безобразні“, як висловлюється управитель друкарні, ікони. Пізніше, в 1792 р. лавра здійснює справу проти знов таки подільського мешканця Єгора Домбровського, що теж таємно „тискав“ і продавав гравюри.⁴¹ В обох випадках справа скінчилася тим, що лавра конфіскувала у цих майстрів дошки й відбитки.

Коли Катерина II перебувала в Києві і відвідала лавру, лавра це використала, випрохавши у неї дозвіл друкувати світські книжки.⁴² При лаврі було відкрито „Типографию Академии Киевской“. Характерно для лаври, що першою надруковано в ній книжку: „Поздравительные речи импера-

трице Екатерине II во время высочайшего ее в Киеве прибытия, пребывания и отшествия, сказыванные киевским митрополитом Самуилом 1787 г.“.⁴³ Лавра друкує підручники для школи, історичні книжки, як опис лаври, Софіївського собору, Києва та інше. Всі ці книжки написано для прославлення вищого духовництва, що керувало справами, та тих, хто підтримував церковні організації.

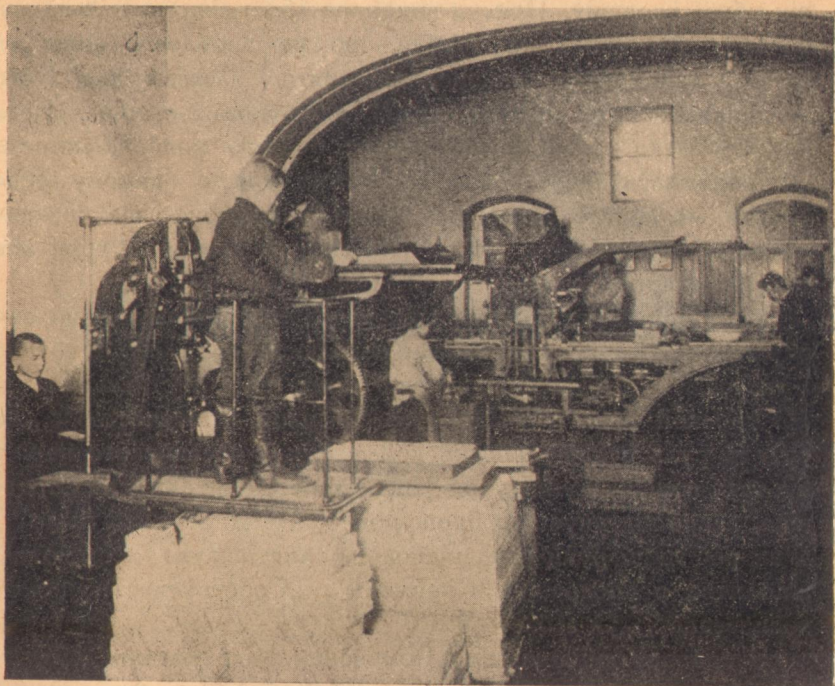
У XIX і XX століттях, крім різних богослужбових книжок, лавра починає друкувати ще цілий ряд журналів, наприклад, „Воскресное Чтение“ в 60-х роках, „Церковно-приходская Школа“ у 80-х роках. В XX столітті кількість періодичних видань збільшується. Виходять: „Свет Печерский“, „Церковь и народ“, „Проповеднический листок“ та цілий ряд „Поучительных Листков“.

В своїй літературі лавра завсіди відгукується на всякі політичні події і з усякого приводу прославляє й підтримує царську владу.

Дуже відбилася у лаврській продукції революція 1905–6 років. В уміщеній на цю тему в журналі „Церковь и народ“ статті „Что народу нужно?“⁴⁴ читаємо: „Свобода личности, свобода совести, свобода слова, свобода сходов, — это все мишура, пустые звуки, обманчивые слова, свобода безначалия и нравственной распущенности. Настоящая народная свобода может быть лишь основана на правилах христианской нравственности. Народная свобода должна выражаться в горячей сознательной любви к своей родине, к своим ближним близким по вере и по крови“.

Революція в очах духовництва є „страшный дракон, пожравший многих из чад наших и еще продолжающий ядом своим заражать нравственную атмосферу, окружающую нас“.⁴⁵ 1906 рік загорівся „кровавой зарей“, „страшным лихолетьем“, чорними буквами должен быть он внесен в историю России“.⁴⁶

Цікаво, що в боротьбі з революційними подіями цей журнал не спиняється навіть перед тим, щоб умістити щось подібне до стародавньої „вірші“ українською мовою з назвою „Батьківський заповіт“.⁴⁷ Тут доводиться, що „як багацько землі

Мал. 3. Праця дітей у старій лаврській друкарні.

в пана, це бог йому дав". В тому, що чоловікові прийшла думка відібрати цю землю, винна воля, бо „він з волі неначе здурів". Далі йде „мораль", що кожному слід бути завдоволеним із своєї долі й не хотіти ліпшої і наводиться приклад: „Подивися: черв'ячечок рук і ніг не має, а пожить на світі хоче та землю копає. Він щасливий під землею, а наверх збереться—в ту ж минуту якійсь птиці на клюв попадеться".

Лавра не протестує проти смертної кари, навіть цілком її виправдує, але обурюється з приводу того, коли та в який саме час цю кару вчинено. В одному числі цього самого журналу⁴⁸ вміщено статтю „Ужели это правда?", де розказано, що 16-го листопада 1906 року присудили повішати козака з Чернігівщини Юхима Голобородька за те, що

він убив старшину. Присуд виконано 15-го січня о 8-ій годині вечора. Автора дуже турбує, що це зроблено, поперше, у піст, а подруге — напередодні свята. „Ужели для этого не могли избрать другого дня?“ клопочеться автор... „Ведь Голобородько ждал своей участи с 16-го ноября, мог бы он подождать еще 2 дня!“ Важко краще самому себе побити, як робить автор цієї статті, виявляючи все безкрає лицемірство: скарати людину на смерть зовсім не гріх, аби тільки не проти свята.

Наступними роками лавра видає ряд листівок, прославляючи царів та засуджуючи всі ознаки революційного руху. В сотнях і тисячах примірників поширює вона такі листівки, як от: „О царской власти“, „Молитва за царя и отечество“, „Да будет руль судьбы российской в руках российского царя“. На таку подію, як убийство в Києві міністра-вішалника Столипіна, лавра відгукується брошурою „Зачем все это было?“, а на робітничі рухи вона відповідає листівками: „Крамола“, „Молитва о прекращении крамолы“, „Собственность неприкосновенна“, „О забастовках“.

З приводу юбілею дому Романових надруковано „Поучительные листки“: „Празднование трехсотлетия дома Романовых“ — 20.000 примірників, „Богом да царем православным стоит русская земля“ — 15.000 примірників, „Слава России — слава державных вождей ее“ — 15.000 примірників, „О благодеяниях царствующего дома Романовых простому русскому народу“ — 6.000 примірників.⁴⁹ Нарешті виходить розкішне видання з багатьма ілюстраціями „Русский царствующий дом Романовых в его отношениях к Киево-Печерской Лавре“ протоєрея Ф. Тітова.

Імперіялістичну війну лавра дуже підтримує. Початок її вона пояснює так, що ніби Австрія напала на Сербію, а Росія за неї вступилася й сказала Австрії: „Остановись, не заноси руки твоей над ничем неповинным народом. Ты велика, а она мала, так будь же справедлива и великодушна“.⁵⁰ За це саме, пояснює лавра, і напала на Росію Німеччина. Далі в кількох статтях лавра починає лаяти німців, докоряючи їх за їхню віру і доводячи, що за це їх, напевно,

покарає бог. Цілий ряд статтів, наприклад, „Смерть за истину“, ⁵¹ „Что ожидает христолубивого воина после смерти на войне“, ⁵² „Раненому воину“ ⁵³ та інші, а також окремі листівки доводять, що вбивство на війні — річ цілком християнська і навіть дуже добра. Щоб збільшити силу своїх доказів, лавра наводить чудеса, зв'язані з війною, що показують, як бог охороняє росіян у цій війні та всяково їм допомагає. ⁵⁴

Мал. 4. Зразки контр-революційної лаврської літератури.

Коли почалася революція 1917 року, лавру дуже хвилює, що руйнується фронт. Духовний собор у лаврських листівках шле прокляття „преступным развратителям“, „растлителям духу армии, отнимающим у России ее оплот и зашиту“. ⁵⁵

Далі, звісно, лавру лякає конфіскація землі й майна. „Вот ныне“, читаємо знову в „Свете Печерском“, „издаются государственные законы... и у помещиков отбирается не только земля, но и всякие средства обработки ее, скот и машины, у фабрикантов отбираются их заводы и фабрики, у держателей всяких процентных бумаг — их капиталы, а у многих людей — их золото. Что это, братие мои, как не современные моль и ржа“. ⁵⁶

От що являли собою друки в лаврі за останній час її існування.

У 80-х роках XIX століття лавра заводить у себе літографію.⁵⁷ Це дає їй можливість організувати величезну пропаганду свого культу серед біднішої людности, особливо селянства. Лаврські літографії, правда, грубо виконані, проте яскраві та блискучі, вони вабили око й були дешеві. Паперові літографії лавра продавала дуже дешево, починаючи з 1 копійки. Ясно, що селяни-прочани, які не мали змоги придбати лаврську книжку з ілюстраціями, або ікону, але цікавилися мати на спогад лаврські образи, охоче купували такі дешеві картинки, де були змальовані яскраво-зелені краєвиди з різними церквами, або лаврські найулюбленіші ікони. Так, дуже поширений був так званий „Собор преподобных Печерских“, ⁵⁸ де бачимо дуже багато ченців, у центрі — велику лаврську церкву, по боках її — печери, а зверху — ікону Успіння. Тут увесь лаврський культ: церква, ікона, печери — все одразу було перед очима прочан. Такі картинки тепер селяни викидають із своїх хатів. Крім власних, друкує лавра зображення й інших монастирів. Цікавий краєвид з дзвіницею сусіднього з лаврою Іонинського монастиря.⁵⁹ Дзвіниці цієї ніколи не існувало в такому вигляді, як її там подають, бо встигли збудувати тільки низ, а далі стала на перешкоді війна 1914 року. Але авансом подана рекляма, та ще така яскрава, творила славу монастиреві.

Тепер кілька слів про старе господарство та пізніші грошові обороти лаврської друкарні.

В XVIII столітті друкарня мала свої пасіки, сіножаті, господарства, будинки. Так, року 1638 лавра купила у київського міщанина Кирила Богухвала двір і передала його друкарні, що здавна мала там свою книгарню. Друкарні також належав двір на Клові з оборою для худоби, садом і городом. Далі, друкарня мала велике господарство в селі Пакулі на Чернігівщині. Року 1759 тут була паперова фабрика, але в 1786 році, під час загальної конфіскації церковної землі, вона перейшла до держави. Друкарня мала також окрему від лаврської крамницю.⁶⁰

Містилася друкарня спочатку в одноповерховому дерев'яному будинку.⁶¹ Цей будинок згорів під час великої

лаврської пожежі 1718 року, і друкарня перейшла до кам'яного одноповерхового будинку, що його почали будувати ще перед пожежею.⁶² Поруч з кам'яним будинком друкарні тоді саме збудували кам'яний будинок на один поверх, де містилися палітурня, шрифтарня і книгарня. 1770 року надбудували над палітурнею поверх. Працював над цим будинком лаврський кріпак, Степан Ковнір, відомий архітект. За цим будинком у дворі стояв ще дерев'яний маленький, де містилися гравірувальники й різчики.

У XVIII столітті друкували в лаврі на шости ручних варстатах. В шрифтарні було шість словолитних пічок. На початку XIX століття в ній було заведено нові удосконалені прилади. В 60-х роках XIX століття над друкарнею надбудовано поверх. Того самого часу заведено нові майстерні: літографську, фотографічну, стереотипну,⁶³ гальваноплястичну.⁶⁴ Заведено також нові друкарські машини.⁶⁵

Щоб уявити собі обороти друкарні, наведемо для прикладу такі цифри:

1905 року продано лаврських видань в цілому на суму	113.509	крб.	43	к.
1906 " " " " " " " "	132.569	"	49	"
1907 " " " " " " " "	105.397	"	77	"

Коли відрахувати звідси витрати на друкарню, палітурню, книжковий склад та безплатні розсилки, маємо для цих років такі цифри:

1905 р. дав чистого прибутку . .	13.762	крб.	48	к.
1906 " " " " " . .	10.980	"	62	"
1907 " " " " " . .	6.516	"	69	"

Щоб уявити, на яку суму виробляла друкарня книжок та літографій, наведемо такі цифри:

1908 р. в друкарні, літографії і шрифтарні вироблено на	47.911	крб.	59	к.
1909 " " " " " " " "	23.411	"	53	"
1910 " " " " " " " "	18.716	"	37	"
1911 " " " " " " " "	45.114	"	73,5	"
1912 " " " " " " " "	51.462	"	14,5	"
1913 " " " " " " " "	42.538	"	09	"
1914 " " " " " " " "	44.650	"	65	"
1915 " " " " " " " "	53.587	"	72,75	к. ⁶⁶

Хто ж працював увесь час у лаврській друкарні над усією величезною її продукцією? На відповідальні роботи, як ми вже бачили, коли говорили про гравюри, лавра закликала кращих майстрів — і не тільки українців, а й чужинців. Іншу роботу виконували спершу лаврські кріпаки, а пізніше — наймані робітники, поміж якими було чимало підлітків. За старих часів грошей робітники одержували дуже мало, а більше працювали за їжу, одягу та „прикладки“, себто їм видавали замість платні, лаврські видання, що вони могли їх продавати. Умови роботи були важкі; чимало знаємо випадків, що кріпаки утікали і з друкарні, і з палітурні. Їх розшукували, привозячи в кайданах, щоб знову поставити до роботи.⁶⁷ Щодо найманих робітників, то і їхнє становище, очевидно, було погане, бо навіть у XVIII столітті, коли свідомість робітника була ще не висока, траплялося, що робітники погрожували страйком.⁶⁸

Лаврські видання мали величезне поширення. Переглядаючи списки місць, куди Лавра посилала свої книжки й картинки, бачимо, що іще в половині XVII і на початку XVIII століття Лавра провадить торгівлю з Москвою, Польщею, Чехією, Прусією, Австрією, Волощиною, Голяндією.⁶⁹ В XIX столітті в цих списках зустрічаємо всю колишню Росію, а також місця й поза її межами. Лавра розсилає свої видання книжковим складам, релігійним товариствам, єпархіяльним братствам, єпархіяльним комітетам, монастирям і різним приватним особам до Петербургу, Москви, Пермі, Казані, Сизрані, Оренбургу, Красноярську, Асхабаду, Бахчисараю, Сухуму-Кале, Софії (Болгарія), Львова, Костянтинополю, на Атон і так інш., і так інш.⁷⁰

З найрізноманітніших місць лавра приймає книжки на комісію і торгівлю свою намагається поширити якнайбільше. Про це, між іншим, свідчить одна справа з друкарського архіву, яка розповідає про суперечки, що виникли з приводу торгівлі іконами у неділі і свята. Прикажчики подали прохання дати їм відпочинок у свята, підкреслюючи ту думку, яка нібито мала важити для ченців, — що спочинок у свята дасть їм можливість ходити до церкви. Та лавра,

Мал. 5. Зразки сучасних видань друкарні ДВУ — УАН.

ніби не помічаючи цього, доводить, що вона має обслужити прочан, які приходять до неї в свята і завжди поспішають. Звертаються до вищої інстанції і справа доходить аж до Петербургу. Нарешті дозвіл на торгівлю в свята іконами лавра дістає. Але найцікавіше — це закінчення справи. Намісник лаври одержав від Київської міської управи (5-го квітня 1911 р.) повідомлення про те, що в неділі і в свята у лаврі провадять зовсім поза правилами торгівлю різними товарами: книжними, бакалійними, рибними, гастрономічними, галантерійними, посудними, цяцьками й так інш. Було складено кілька протоколів і лавра мусіла сплатити штраф.⁷¹ Очевидно, ценці далеко більше дбали за зручності для прочан, ніж за спасіння їхніх душ лаврською іконкою.

Отже бачимо, що протягом усього свого існування лаврська друкарня обслуговує інтереси тих кляс і зокрема тих осіб, що від них лавра має якусь користь. В XVII столітті це — міщанство, козацька старшина, шляхта; пізніше — гетьмани, царі, дворянство. Друкарську справу лавра ставить широко: щоб поліпшити свою продукцію, вона притягає досвідчених людей, бо добре вміє зважити, яка цінна і корисна річ — добре видана книжка. І цю книжку лавра використовує як тільки може: вона в неї і прибуткова річ, і засіб пропаганди, і спосіб прислужитися потрібній людині. Лаврська книжка, розіслана в різні місця, несла з собою славу про лавру і викликала зацікавлення нею. Книжка вабила пана, картинка — бідного чоловіка, а з кожного з них лавра уміла взяти.

Широко розходилася лаврська книжка, дарма що була дорогенька. Коштувала церковна книжка од 5 до 20 карбованців. Що вона несла з собою? Протягом усього існування друкарні це була переважно книжка богослужбова; вона становила основну продукцію лаври і складала основні її прибутки. Це та книжка, що привчала до церковного авторитету, втягала людей в обрядність, накладала пута на розум. Вона ширила авторитет лаври і прищеплювала звичку шанувати її та її святих по всіх тих численних закутках, куди тільки вона потрапляла. Ці книжки приносили величезну користь не тільки лаврі, вони взагалі підтримували церкву.

Мал. 6. Робітники друкарні ДУ — УАН на свято 1 травня 1928 року.

Всі такі книжки розповсюджували по школах, починаючи з першого часослова, що видала лавра 1616 року і кінчаючи тим самим таки часословом або молитовником, який тримали в руках та заучували на пам'ять десятки тисяч дітей передреволюційних церковно-парафіяльних шкіл. І оці церковні книжки, відіграючи роль підручників, мали шкідливий вплив, бо вони гнучкий дитячий розум одразу брали в шори і прищеплювали звичку до церкви. Ця спілка церкви й школи, що ми зазначили в XVII столітті, продержалася певною мірою аж до нашої революції.

А які ще книжки, крім богослужбових, друкувала лавра? Велику кількість полемічних творів, що боронили православну церкву від нападів католицизму, себто нацьковували несвідомі трудящі маси на конкурента під прапором релігії. Велику кількість „поучительных“ промов, що мали ті самі завдання. Далі — збірки „чудес“. Все це лило воду на млин тої самої церкви. А численні присвяти, герби, пишні гравюри — це все славило панство і владу за різних часів на різні голоси і з однією метою — щось одержати. І монастир, один з найбагатших в усій кол. Росії, що володів і величезними маєтками з десятками тисяч кріпаків, і різними підприємствами (заводами, будинками), що давали тисячні прибутки, — цей самий монастир був активним чинником політичної боротьби і будував цю боротьбу на затьмаренні мас.

А ще далі — в XIX — XX століттях — журнали, листівки, що прославляли „православие и самодержавие“, благословляли війну, смертну кару, виступали проти всякої боротьби з усім цим ладом.

Радянська влада використала техніку старої лаврської друкарні, поповнивши й поліпшивши її. Друкарня стоїть на старому місці в двоповерховому кам'яному будинкові XVIII століття. Але тепер це вже не джерело темряви й морального пригнічення мас. Тепер — це друкарня ДВУ — УАН (Державного Видавництва України та Всеукраїнської Академії Наук). Це велика друкарня, продукція якої сягає далеко за межі Києва.

З наведеної таблиці видно, як розвивалася ця друкарня:

Кількість робітників.	Продукція (в карбованцях).
1923/24 рр. 81	1923/24 рр. 170.300
1924/25 „ 139	1924/25 „ 250.700
1925/26 „ 166	1925/26 „ 294.000
1926/27 „ 178	1926/27 „ 288.600
1927/28 „ 190	1927/28 „ 376.500
1928/29 „ 212	1928/29 „ 402.400

Книжки з суспільствознавства, з техніки, з медицини, різні науково-популярні книжки, що обслуговують село, підручники, що йдуть на школи для дітей та дорослих — от роботи цієї друкарні сьогодні.

Друкарня випускає тепер антирелігійні книжки, що розвіюють туман старої церковщини. Друкують у ній і різноманітні, часто добре й художньо виконані, плякати; велика кількість із них — плякати для потреб школи та сільського господарства. Це все продукція ДВУ.

Разом з цим колишня лаврська друкарня виконує й інші дуже важливі завдання, закладаючи міцні підвалини української пролетарської культури, друкує наукові книжки з різних галузів знання. Це видання Всеукраїнської Академії Наук.

І робітник, і селянин знайдуть у виданнях теперішньої друкарні відповідь на свої запитання.

Од панів, гетьманів і царів — до широких мас трудящих — такий шлях цієї, одної з найстаріших на Україні, друкарні.

ПРИМІТКИ.

¹ Див. у Відділі Письма та Друку Лаврського Музею „Львівський Апостол“ 1574 р.

² Там само „Острозька біблія“ 1581 р.

³ Див. портрет Єлисея Плетенецького у Відділі Письма та Друку.

⁴ Гравюрою зветься відбиток з виображення; вирізаного на дерев'яній або мідяній дошці. Див. ці дошки, так звані „кліші“ у Від. Письма та Друку.

⁵ Див. вітрину з початковими виданнями лаври у Від. Письма та Друку.

⁶ Див. зазначену вітрину.

⁷ Див. портрет Петра Могили у Відділі Письма та Друку.

⁸ Див. видання „Тератургіми“ й плани у Від. Письма та Друку.

⁹ Див. портрет Мазепи у Від. Письма та Друку.

¹⁰ Див. фотографію з цієї гравюри у Від. Письма та Друку.

¹¹ Див. у Від. Письма та Друку. Про цю гравюру в книжці П. Попова „Матеріали для словника укр. граверів“. К. 1926, стор. 13.

¹² Див. у Від. Письма та Друку.

¹³ Див. портрет Інокентія Гізеля у Відділі Письма та Друку.

¹⁴ Титов, „Царствующий дом Романовых в его отношении к Киево-Печерской Лавре“, стор. 27—28. Лазаревский, „Описание старой Малороссии“ т. I.

¹⁵ Титов, „Царствующий дом Романовых...“ стор. 30.

¹⁶ Див. у Відділі Письма та Друку.

¹⁷ Теж.

¹⁸ Див. портрет Дмитра Ростовського у Від. Письма та Друку.

¹⁹ Див. фотографію з гравюри, присвяченої Йоасафові Кроковському у Від. Письма та Друку.

²⁰ Див. вітрину з порівняльним матеріалом західної й лаврської гравюри у Відділі Письма та Друку.

²¹ Див. фотографію з цієї гравюри та інші роботи Тарасевича у Від. Письма та Друку.

Про згадану гравюру див. роботу: Ровинский, „Подробный словарь русских граверов“, П. П. Попов, „Матеріали для словника укр. граверів“.

²² Див. у Відділі Письма та Друку.

²³ Див. його роботи у Від. Письма та Друку.

²⁴ Т е ж.

²⁵ Т е ж.

²⁶ Т е ж. Основний матеріал про гравюру див. у роботі Ровинського „Подробный словарь русских гравиров“ і Попова „Матеріали до словника українських граверів“. В останній роботі зібрано до 50 невідомих раніше українських граверів, для чого використано матеріали лаврського заповідника та лаврського архіву.

²⁷ Див. зразки інтролігаторського приладдя та зразки окладинок у Відділі Письма та Друку.

²⁸ П. П. Курінний, „Лаврські інтролігатори XVII—XVIII стол.“ Київ 1926, стор. 9—10.

²⁹ Архів лаврської друкарні, справа 1294.

³⁰ Див. лист Катерини I у Відділі Письма та Друку.

³¹ Архів лаврської друкарні, справа 62.

³² Див. книгу з цензурною поміткою Синода у Відділі Письма та Друку.

³³ Див. у Відділі Письма та Друку.

³⁴ Див. у Відділі Письма та Друку.

³⁵ Див. портрети у Відділі Письма та Друку.

³⁶ Кульбака — частина сідла.

³⁷ Архів лаврської друкарні, справа 61.

³⁸ „ „ „ „ „ 205.

³⁹ Павел Троцкий, „Типография Киево-Печерской Лавры“, Труды Киев. Дух. Акад. 1865, т. II, ст. 220.

⁴⁰ Там же, ст. 172.

⁴¹ П. Попов, „Ксилографічні дошки лаврського музею“, стор. 8—9.

Його ж „Матеріали до словника укр. граверів“, стор. 35, 96.

Сами дошки у відділі Письма та Друку.

⁴² Див. вітрину із світським друком кінця XVIII та початку XIX стол. у Відділі Письма та Друку.

⁴³ Сергій Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., „Бібліологічні Вісті“, 1924, ч. 1—3, ст. 56.

⁴⁴ „Церковь и Народ“, 1906, № 2, стр. 14.

⁴⁵ Там само, 1906, № 7, стор. 2.

⁴⁶ Там само, 1907, № 2, стор. 6—7.

⁴⁷ Там само, 1907, № 5, стор. 4—5.

⁴⁸ Там само, 1907, № 4, стор. 11—12.

⁴⁹ Архів лаврської друкарні, спр. ч. 1294.

⁵⁰ „Свет Печерский“ 1914, № 32, стор. 507.

⁵¹ Там само, 1914, № 34.

⁵² Там само.

⁵³ Там само, № 35.

⁵⁴ „Чудо милости божией на войне“ — „Свет Печерский“ 1914, № 47. „Помощь свыше на войне“. Там само, № 5152 і т. і.

⁵⁵ „Свет Печерский“, 1917, №№ 41—42, 45, 46.

⁵⁶ Там само, 1918, № 5.

⁵⁷ Літографська техніка — це малювання на особливому літографському камені, в наслідок чого виходять відбитки.

⁵⁸ Див. у Відділі Письма та Друку.

⁵⁹ Те ж.

⁶⁰ Павел Троцкий, „Типография Киево-Печерской Лавры“. Тр. Киев. Дух. Академии, 1865, т. II, стор. 166 — 168.

⁶¹ Див. згаданий вище план до „Тератургії“ 1638 року.

⁶² Див. згаданий вище будинок на вихідному аркуші біблії 1758 року.

⁶³ В стереотипній майстерні відливали з готового набору спеціальні форми, а з них цілі металеві дошки з текстом. З таких дощок можна було друкувати видання кілька разів, не тримаючи для цього набору.

⁶⁴ В гальванопластичній майстерні виготовляли за допомогою електричного струму кліші на міді.

⁶⁵ Див. цей будинок у Відділі Письма та Друку на відкритому листі до митрополита Арсенія, що його видала лаврська друкарня на спогад про її реформу, із зазначенням будинку друкарні і нових її майстерень.

⁶⁶ Архів лаврської друкарні, справа ч. 687.

⁶⁷ П. Курінний. „Лаврські інтролігатори XVI—XVIII стол.“, стор. 14.
П. Попов. „Матеріали до словника українських граверів“, стор. 79.

⁶⁸ П. Попов. „Матеріали до словника укр. граверів“, стор. 19.

⁶⁹ М. Михайленко. „Про київські стародруки XVII і поч. XVIII ст. „Бібліол. Вісті“, 1929, ч. 1 — 3.

⁷⁰ Описи справ лаврської друкарні.

⁷¹ Архів лаврської друкарні, справа ч. 688.

